

PALIKTI AR GELBĖTI? KUNIGAI LIETUVIAI BOLŠEVIKINĖJE RUSIJOJE (1918–1939)

ARŪNAS STREIKUS

Įvadas. Dėl geopolitinių perversų buvusioje Rusijos imperijoje, susijusių su bolševikų perversmu ir Didžiojo karo pabaiga, bolševikų ir su jais kovojusių įvairių baltosios Rusijos karinių dalinių valdomose teritorijose atsidūrė daugiau nei pusšimtis iš Kauno ir Vilniaus gubernijų kilusių, lietuviams save laikusių katalikų kunigų. Dauguma jų dirbo didžiumą Rusijos teritorijos užėmusioje Mogiliovo arkivyskupijoje, kurios centras buvo įsikūręs Peterburge. Iki pilietinio karo Rusijoje pabaigos apie 20 lietuvių kunigų grįžo į Lietuvą. 1923 m. SSRS teritorijoje liko 35 Mogiliovo arkivyskupijai priklausę lietuvių tautybės kunigai¹, dar keli lietuviai kunigai mėgino tęsti savo tarnystę sovietų Ukrainos teritorijoje, jos ribose likusiose Lucko-Žytomyro ir Kameneco-Podolsko vyskupijų dalyse. Kunigai iš Lietuvos ypač svarbų vaidmenį vaidino rytinėje Sovietų Sąjungos dalyje (į rytus nuo Maskvos). Pavyzdžiui, Samaros ir Permės dekanatuose iš viso tuo metu buvo likę 4 kunigai, visi lietuviai: Penzoje dirbo Stanislovas Švėgžda, Ufoje – Mykolas Juodokas, Permėje – Pranciškus Budrys (dekanas), Čeljabinske – Juozapas Senvaitis. Beveik visi 9,5 mln. km² teritoriją apimančio Sibiro apaštalinio vikariato² dekanai taip pat buvo lietuviai: Omsko – Mykolas Bugenis, Tomsko – Julijonas Gronskis, Irkutsko – Juozapas Demikis, Taškento – Bronislovas Rutenis. Be jų plačiai pasisklidusiose vikariato parapijose dirbo dar 6 lietuviai.

SSRS teritorijoje likę katalikų dvasininkai jau nuo trečio dešimtmečio pradžios atsidūrė sovietinių represijų taikiklyje. Į juos buvo žiūrima itin įtariai, nes absoliuti jų dauguma buvo svetimtaučiai (lenkai, lietuviai, vokiečiai, prancūzai), be to, pavaldūs sovietų režimui nepasiekiamai bažnytinei valdžiai Romoje. Beveik visi Sovietų Sąjungoje likę kunigai lietuviai taip pat

¹ *Directorium divini officii et missarum pro archidiecesi Mohiloviensi in annum Domini 1923*, in: <http://www.petergen.com/bovkalo/sp/mohylow1923.html>.

² Kaip savarankiškas bažnytinės administracijos vienetas jis buvo įsteigtas 1921 m.

patyrė įvairaus pobūdžio represijas, ne vienas buvo įkalintas po kelis kartus. Visų konfesijų dvasiškijos persekiojimas ypač sustiprėjo trečio ir ketvirtą dešimtmečių sandūroje, kai Sovietų Sąjungoje pradėta vykdyti plataus užmojo naujos socialinės ir ekonominės sistemos įtvirtinimo programa, lydimą reikšmingos antireliginės kampanijos. Daugumai katalikų kunigų patekus į kalėjimus ir lagerius, praktiškai buvo suardyta ir 1926 m. sukurta slapta Rusijos bažnytinės administracijos struktūra. Tokiomis aplinkybėmis katalikiškų Europos valstybių diplomatinės tarnybos ėmėsi iniciatyvos organizuoti informacijos apie kalinčius dvasininkus rinkimą, rūpinosi pagalbos jiems teikimu ir dėjo pastangas, kad kalintys jų tautiečiai galėtų išvykti į tėvynę. Ne išimtis šiuo atžvilgiu buvo ir Lietuvos pasiuntinybės Maskvoje veikla.

Pažymėtina, kad Europos valstybių diplomatų, siekusių pagelbėti sovietų persekiojamiems savo tautiečiams, požiūris ne visuomet sutapo su Šv. Sosto rytų politikos uždaviniais. Pastarieji gi per audringą tarpukario laikotarpį dažnai keitėsi, tačiau strateginis tikslas visuomet išliko tas pats – užtikrinti bent minimalias sąlygas Rusijoje gyvenančių katalikų sielovadai, kuri buvo neįmanoma be šiai misijai pasišventusių dvasininkų. Su tuo buvo glaudžiai siejamas ir katalikų santykių su Rusijos Ortodoksų Bažnyčia (toliau – ROB) klausimas. Kad Rusijos reikalai XX a. trečiame-ketvirtame dešimtmetyje buvo tapę prioritetiniu Šv. Sosto dėmesio objektu, liudija specialios popiežiškosios komisijos *Pro Russia* įkūrimas 1925 m. Ji iš pradžių buvo Rytų Bažnyčių kongregacijos padalinys, o nuo 1930 iki 1934 m. pradžios veikė savarankiškai. Nuo įkūrimo iki 1934 m. jai vadovavo tuometinės Šv. Sosto rytų politikos *spiritus movens* vyskupas Michelis d'Herbigny SJ. Po mįslingo jo atsistatydinimo komisija buvo priskirta Bažnyčios Nepaprastųjų reikalų kongregacijai, kurios sekretorius automatiškai tapdavo ir komisijos pirmininku.

Istoriografijoje jau gana plačiai rekonstruotas įvykių ir problemų mazgas, susijęs su Katalikų Bažnyčios padėtimi Sovietų Sąjungoje 1918–1939 m. Tyrinėtos ir prieš Bažnyčią nukreiptos sovietų režimo antireliginės politikos akcijos³, ir komplikuoti Šv. Sosto santykiai su Maskva⁴, ir Vatikano bei

³ Roman Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939: Zarys historii*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997; Roman Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939: Martyrologium*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1998; Бронислав Чаплицкий, Ирина Осипова, *Книга памяти: Мартиролог Католической церкви в СССР*, Москва: Серебряные нити, 2000; Станислав Козлов-Стругинский, Павел Парфентьев, *История*

užsienio valstybių pastangos palaikyti ryšius su SSRS katalikais⁵. Naują postūmį šio teminio lauko tyrimams suteikė 2008 m. tyrinėtojams atvertas popiežiaus Pijaus XI pontifikato laikotarpis Vatikano archyvuose. Pirmieji naujų šaltinių duomenimis pagrįstų tyrimų rezultatai buvo paskelbti tarptautinėse mokslinėse konferencijose skaitytų pranešimų pagrindu parengtų straipsnių teminiuose rinkiniuose⁶. Lietuvos tyrėjų indėlis šiame tyrimų bare, nepaisant to, kad lietuvių dvasininkai paliko ryškų pėdsaką tarpukario laikotarpio katalikybės SSRS istorijoje, iki šiol tebėra nedidelis. Regina Laukaitytė yra rašiusi apie Marijonų vienuolijos vadovų – vyskupų Jurgio Matulaičio ir Pranciškaus Būčio – apaštalines iniciatyvas tarp Rusijos Ortodoksų⁷. Jonas Švilpa yra kiek plačiau aptaręs Lietuvos vyriausybės iniciatyvas apsikeisti politiniais kaliniais su Sovietų Sąjunga⁸,

Католической Церкви в России, Санкт-Петербург: Белый камень, 2014; Димитрий Панто, „Католическая церковь в Западной Сибири в 1918–1937 гг. (на примере Апостольского викариата Сибири)“, in: *Конфессиональная политика советского государства в 1920–1950-е годы: Материалы XI международной научной конференции. Великий Новгород, 11–13 октября 2018 г.*, Москва: Политическая энциклопедия, Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2019, p. 176–184.

⁴ Evgenya Tokareva, „Le relazioni tra l’URSS e il Vaticano: Dalle trattative alla rottura (1922–1929)“, in: *Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI*, Citta del Vaticano, 2002, p. 199–261; Dunn J. Dennis, *The Catholic Church and Russia: popes, patriarchs, tsars and commissars*, Ashgate, 2004.

⁵ Winfried Becker, „Diplomats and Missionaries: The Role Played by the German Embassies in Moscow and Rome in the Relations between Russia and the Vatican from 1921 to 1929“, in: *Catholic Historical Review*, Washington, 2006, t. 92, p. 25–45; Rupert Klieber, „Австрийская дипломатия первой республики на службе интересов святого престола в Советском Союзе“, in: *Россия и Ватикан*, редактор Евгения Токарева, Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2007, p. 282–308; Evgenya Tokareva, „Vatican and Catholics in Russia in 1920–1930: Communication problems“, in: *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Open Access Publication by Elsevier Ltd, 2016, t. 236, p. 379–384.

⁶ *La Sollecitudine Ecclesiale di Pio XI. Alla luce delle nuove fonti archivistiche* [Atti del Convegno Internazionale di Studio, Citta del Vaticano, 26–28 febbraio 2009], a cura di Cosimo Semeraro, Libreria Editrice Vaticana, 2010; *Pio XI: parole chiave* [Atti del convegno internazionale, Milano 9–10 giugno 2009], Viena, etc.: LIT, 2010; *История: Россия и Ватикан*, [Materials of the conference „Russia and the Vatican in the international context during Pius XI (1922–1939) pontificate“, held in May 2014 at the Herzen Russian State Pedagogical University in Saint-Petersburg], Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2018, t. 68, Nr. 4.

⁷ Regina Laukaitytė, „Rytų apeigų vyskupo Petro Būčio misija Lietuvoje (1930–1940 m.)“, in: *Istorija*, Vilnius, 2012, t. 84, p. 26–37.

⁸ Jonas Švilpa, „Vatikanas-Kaunas-Maskva: apsikeitimas politiniais kaliniais (1933 ir 1935 m.)“, in: *Istorija*, Vilnius, 2007, t. 67, p. 36–43.

o Algimantas Kasparavičius savo monografijoje apie Lietuvos ir Šv. Sosto santykius⁹ irgi ne kartą užsiminė apie Lietuvos vyriausybės pastangas užimti tarpininkės vaidmenį nelengvuose Vatikano ir Maskvos santykiuose. Abu autoriai į nagrinėjamus siužetus žvelgė iš politinės ir diplomatijos istorijos perspektyvos, remdamiesi daugiausia Lietuvos užsienio reikalų ministerijos archyviniais fondu. Toks tyrimo prieigos fokusavimas ir naudojamų šaltinių pobūdis lėmė jų rekonstruoto vaizdo vienpusiškumą ir fragmentiškumą.

Šiame straipsnyje minėtų autorių išvalgos bus tikrinamos, papildomos ir koreguojamos, atsižvelgiant į Vatikano archyvuose saugomų dokumentų teikiamą informaciją. Didelė pastarųjų dalis jau yra publikuota¹⁰, tačiau daug svarbių dokumentų, atspindinčių Romos-Kauno-Maskvos santykių ašį į publikuotus dokumentų rinkinius nepateko. Tai komisijos *Pro Russia* sekretoriatai pasiekę dokumentai, saugomi Vatikano valstybės sekretoriato sekcijos santykiams su valstybėmis istoriniame archyve (*Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati*), ir Vatikano nunciatūros Kaune korespondencija su komisija *Pro Russia*, saugoma Vatikano apaštaliname archyve (*Archivio Apostolico Vaticano*). Abu šie fondai ir sudarys straipsnyje pristatomo tyrimo šaltinių pagrindą. Juos papildo Lietuvos atstovybės prie Šv. Sosto archyviniam fonde išlikę dokumentai, prieš keletą metų perduoti į Lietuvos centrinę valstybės archyvą.

Straipsnyje siekta atskleisti trijų veikėjų – Lietuvos vyriausybės, Šv. Sosto ir pačių SSRS dirbusių lietuvių dvasininkų – požiūrius į sielovados galimybes sovietų režimo užvaldytoje teritorijoje. Mėginta atsakyti į šiuos klausimus: Kaip ir kokia informacija apie Bažnyčios padėtį SSRS pasiekdavo Vatikaną per lietuviškus kanalus? Kodėl XX a. trečiame dešimtmetyje, kuriant slaptą bažnytinės jurisdikcijos schemą, lietuvių dvasininkams buvo patikėtas svarbus vaidmuo? Kas ir kodėl inicijavo derybas dėl kalinamų lietuvių dvasininkų išlaisvinimo ir jų perkėlimo į tėvynę? Kokia buvo Šv. Sosto pozicija SSRS dirbančių ir iš jos išvykusių katalikų dvasininkų atžvilgiu?

⁹ Algimantas Kasparavičius, *Tarp politikos ir diplomatijos: Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2008.

¹⁰ *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938): Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai*, sudarė Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010; *Lietuva Bažnyčios Nepaprastųjų reikalų kongregacijos dokumentuose (1919–1938)*, t. 1–2, sudarė Rita Tolomeo, Silvia Camilli Giammei, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2014.

Ar Lietuva galėjo tapti vienu iš Vatikano langų į bolševikinę Rusiją? Maždaug nuo 1927 m. aplinkybės sudėtingame Vatikano ir Sovietų Sąjungos santykių lauke ėmė klostytis taip, kad katalikiškoji Lietuva bent laikinai ir bent kai kurių šio lauko veikėjų pradėta matyti kaip galimas Šv. Sosto tiltas į Rusiją. XX a. trečiame dešimtmetyje Vatikanas šiame savo interesų bare bandė išspręsti du tarpusavyje susijusius uždavinius: užtikrinti bent minimalias sąlygas katalikų sielovadai ateistinėje valstybėje ir susikurti naujas apaštalavimo Rusijoje galimybes, pasinaudojant ROB nusilpimu¹¹. Pirmojo uždavinio sprendimo šansai gerokai sumažėjo 1926 m. į aklavietę patekus neoficialioms deryboms, nuo 1924 m. vykusioms per Vatikano nuncijų Berlyne Eugenio Pacelli ir SSRS pasiuntinybę Vokietijoje. Užsiveriant Berlyno koridoriui, savo paslaugas netikėtai pasiūlė Kaunas, kurio santykiai su Maskva po to, kai 1926 m. rugsėjo 28 d. Lietuvos vyriausybė pasirašė Neapolimo ir neutralumo sutartį su SSRS, o ypač po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, galutinai išsklaidžiusio Kremliaus baimes dėl galimo lietuvių susitaikymo su lenkais, pasidarė itin draugiški.

Pirmieji signalai apie ministro pirmininko Augustino Voldemaro pastangas suvesti Šv. Sosto ir SSRS diplomatus Kaune Romą pasiekė ankstyvą 1927 m. pavasarį. Tų metų kovo pradžioje Apaštalinės internunciatūros Kaune sekretorius Luigi Faidutti, informuodamas apie pokalbį su Voldemaru, užsiminė ir apie pastarojo pasiūlymą suorganizuoti susitikimą su SSRS pasiuntiniu¹². Valstybės sekretorius kardinolas Pietro Gasparri motyvuodamas tuo, kad sovietinei pusei yra puikiai žinoma Šv. Sosto pozicija, patarė ignoruoti šį pasiūlymą¹³, tačiau Vatikano atstovui nepavyko išvengti Voldemaro suplanuoto pokalbio su SSRS pasiuntiniu Kaune. Faidutti susitiko su Sergejumi Aleksandrovskiu vakarienės pas Voldemarą metu, iš anksto neinformuotas apie tokią galimybę. Nors, pasak Faidutti, sovietų pasiuntinys pokalbio metu aiškiai demonstravo savo ideologinį rigidiškumą, tačiau žadėjo „išsiaiškinti Maskvos nuomonę tuo atveju, jeigu eventualiai būtų pateiktas prašymas dėl vieno ar kito katalikų dvasininko, ir netgi palinkėję susitikti prie Nevos“¹⁴. Mažai tikėtina, kad šios tęsinio taip ir neišėjusios

¹¹ ROB tuo metu išgyveno krizę ne vien dėl sovietų režimo vykdomų represijų, bet ir dėl didelio vidinio susiskaldymo.

¹² Luigi Faidutti raportas Šv. Sosto valstybės sekretoriatui, 1927-03-08, in: *Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati, Affari Ecclesiastici Straordinari* (toliau – ASRS, AA.EE.SS), Pio XI, Russia, pos. 659, b. 49, l. 70–71.

¹³ Valstybės sekretoriato raštas Luigi Faidutti, 1927-03-17, in: *Ibid.*, l. 72.

¹⁴ Luigi Faidutti raportas Šv. Sosto valstybės sekretoriatui, 1927-03-23, in: *Ibid.*, l. 75v.

diplomatinės partijos iniciatyva atėjo iš sovietinės pusės. Nėra pagrindo abejoti Lietuvos užsienio politikos tyrėjų teiginiu, kad labiausiai suinteresuotas žaidėjas šiuo atveju buvo charizmatiškasis Lietuvos vyriausybės vadovas, neva tokiu būdu puoselėjęs du pagrindinius tikslus: sustiprinti valstybės lyginamąjį tarptautinį svorį regione, kuris kartu atitiktų Vatikano geopolitinius planus, bei Lietuvos kunigų energiją nukreipti į Rusiją, su-tramdyti pernelyg didelę Bažnyčios įtaką valstybėje¹⁵.

Perversmo keliu valdžioje įsitvirtinusi vyriausybė, siekdama sustiprinti savo padėtį šalies viduje ir tarptautinėje arenoje, santykių su Vatikanu normalizavimą neabejotinai laikė savo prioritetiniu uždaviniu. Tą patvirtina ne tik jos pastangos kuo greičiau pasirašyti iki tol ilgai atidėliotą konkordatą su Šv. Sostu, bet ir Voldemaro primygtinai rodomas noras prisidėti prie misijinių Vatikano planų Rusijoje įgyvendinimo. 1927 m. rugpjūčio pabaigoje, savo vizito į Romą išvakarėse Lietuvos vyriausybės vadovas jau be jokių užuolankų siūlė savo paslaugas Vatikanui. Internunciatūros sekretoriui jis pristatė tokią savo viziją:

Jei tebėra gyva idėja atnaujinti religinius ryšius su šia didele šalimi, jo nuomone, reikėtų mėginti daryti tai ne pasitelkiant dideles galybes, o per mažą valstybę kaip Lietuva, kuri palaiko gerus santykius su šiuolaikine Rusija. [Ministro įsiti-kinimu], tokiai misijai ji tinkanti dėl pačios geografinės padėties, tautos būdo, papročių, kalbos žinojimo. Ponas Ministras Pirmininkas užtikrino, kad Lietuvos Vyriausybė džiaugtųsi galėdama pasiūlyti savo paslaugas ir kad jam jau teko užsiminti apie tai naujam rusų atstovui Kaune, kuris neatmetė galimybės kalbėtis apie tai po to, kai sužinos Maskvos nuomonę. Jeigu Šventasis Sos-tas būtų linkęs šiuo tikslu įkurti Lietuvoje institutą ar kolegiją, skirtą jauniems klierikams ir dvasininkams, besirengiantiems vykti į didžiąją misiją, Jo Eksc. užtikrintų Vyriausybės paramą ir pridūrė, kad siūlytų tokią kolegiją patikėti tėvams jėzuitams, kurie, būdami Lietuvoje, jau įrodė ir toliau įrodinėja savo di-džius sugebėjimus.¹⁶

Lietuviškojo koridoriaus atvėrimu Vatikano ir Maskvos santykiams, at-rod, buvo ypač suinteresuotas Lietuvos pasiuntinys Maskvoje Jurgis Balt-rušaitis. Viena vertus, 1927 m. pavasarį jis mėgino paveikti SSRS užsienio reikalų liaudies komisariatą aiškindamas, kad popiežiaus atstovas vysku-pas d'Herbigny savo raporte Šv. Sostui apie kelionę į SSRS neva rašęs apie neperžengiamą Lenkijos kliūtį SSRS ir Vatikano santykiuose. Kita vertus,

¹⁵ Algimantas Kasparavičius, *op. cit.*, p. 301.

¹⁶ Luigi Faidutti raportas Šv. Sosto valstybės sekretoriatui, 1927-08-24, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Paesi Baltici, pos. 43, b. 40, l. 59.

jis įtikinėjo Vatikano atstovybės Kaune sekretorių, kad antireliginei kampanijai SSRS nurimus, dabar yra susidaręs palankus momentas „tam tikriems bandymams išplėsti sklaidą elementų, palankių katalikybės konsolidavimui ir propagandai“¹⁷.

Ir nors Faidutti pasirodė, kad lietuvių idėja bent jau dėl kolegijos, rengiančios misionierius darbui Rusijoje, įsteigimo yra verta dėmesio, kardinolas Gasparri išliko labai rezervuotas. Atsakydamas į Faidutti raportą, jis tik trumpai pastebėjo: „J.E. puikiai suprantate, kad čia kalbama apie ypatingai delikatus reikalą, ir kad tenykštė Vyriausybė tame turi akivaizdų politinį interesą“¹⁸. Tokia atsargi Vatikano diplomatijos vilko reakcija tik patvirtina, kad Voldemaro ir Baltrušaičio planas buvo *idee fixe*. Ir Vatikanas, ir juo labiau Kremlius 1927 m. vasarą jau buvo palaidoję viltis artimiausiu metu pasiekti kokį nors kompromisą. Vidinius oponentus likvidavusi Stalino grupuotė komunistų partijoje jau rengėsi „didžiajam šuoliui“. Jo pirmasis žingsnis buvo kaimo užvaldymas prievartinės kolektyvizacijos būdu, kuris genetiškai buvo susijęs su nauju puolimu prieš tradicines religines organizacijas, trukdžiusias įvykdyti kaimo sovietizaciją. Vatikano diplomatai ir Rusijos reikalų ekspertai, žlugus neoficialioms deryboms Berlyne, irgi labai įtariai vertino bet kokius naujus diplomatinis kontaktus su bolševikais. Iliuzijų sovietų atžvilgiu išsisklaidymą turbūt geriausiai iliustruoja pagrindinio neoficialių derybų dalyvio, Šv. Sosto nuncijaus Berlyne Pacelli laiškas, 1928 m. vasarą pasiekęs Kauno nunciatūrą. Pataręs nuncijui Riccardo Bartoloni su sovietų diplomatais elgtis ypatingai atsargiai, Pacelli laiško pabaigoje pacitavo jo gautą komisijos *Pro Russia* pirmininko vyskupo d’Herbigny instrukciją: „Atrodo, kad daugiau ar mažiau autoritetingi SSRS atstovai bando surengti nedidelius susitikimus skirtingose vietose. Nuo pat pradžių jiems atsakytina, kad J.E. esate vienintelis, į kurį būtų galima kreiptis, tačiau tik po to, kai bus nutrauktos baisiausios persekiojimo priemonės“¹⁹.

Lietuviškojo koridoriaus *idee fixe* iš diplomatinės korespondencijos galutinai išnyko po to, kai 1929 m. rugsėjį Voldemaras buvo nušalintas nuo ministro pirmininko ir užsienio reikalų ministro pareigų. Jau tų pačių metų pabaigoje popiežišką komisiją *Pro Russia* pasiekė žinios, kad prezidentas

¹⁷ Luigi Faidutti raportas Šv. Sosto valstybės sekretariatui, 1927-09-12, in: *ASRS, AA.EE.SS., Pio XI, Russia*, pos. 659, b. 49, l. 84.

¹⁸ Valstybės sekretoriaus raštas Luigi Faidutti, 1927-08-31, in: *Ibid.*, l. 62.

¹⁹ Eugenio Pacelli laiškas Riccardo Bartoloni, 1928-08-08, in: *Archivio Apostolico Vaticano* (toliau – *AAV*), Nunz. Lituania, b. 56, l. 3.

ir naujasis ministras pirmininkas ne tik nenusiteikę paremti iki tol tebepuoselėto misijos tarp slavų projekto²⁰, bet ir pažadėjo Kaune rezidavusiam ROB Vilniaus vyskupui skirti lėšų ortodoksų kunigų seminarijos statybai ir jos išlaikymui²¹. Keistokai Lietuvos politinė vadovybė reagavo ir į 1930 m. vasario 9 d. paskelbtą popiežiaus laišką dėl religijos persekiojimo Rusijoje, kuriuo viso pasaulio katalikai buvo kviečiami kovo 19 d. jungtis į maldų už persekiojamus krikščionis akciją²². Vyriausybė iš anksto uždraudė rengti bet kokias viešas protesto ar solidarumo manifestacijas šia proga, o aktyvius jų organizatorius ištrėmė iš Kauno. Maža to, Respublikos prezidentas ir kiti aukšti vyriausybės nariai priėmė akivaizdžiai provokacinį SSRS ambasadoriaus kvietimą į kovo 19 d. pasiuntinybėje rengiamą priėmimą. Tik griežto nuncijaus demaršo dėka kvietimo buvo atsisakyta²³.

Neįžvelgdamas galimybių pasinaudoti Lietuvos pasaulietinės valdžios siūlomomis paslaugomis, kita vertus, Šv. Sostas trečio ir ketvirto dešimtmečių sandūroje gerokai padidino lietuvių kilmės dvasininkų vaidmenį sovietinės Rusijos bažnytinių reikalų administravimo ir komunikacijos su ja schemose. Visų pirma, popiežius 1928 m. lapkričio 30 d. audiencijoje palaimino komisijos *Pro Russia* siūlymą dėl kunigo Teofiliaus Matulionio konsekravimo vyskupu ir paskyrimo Leningrado apaštalinio administratoriaus vyskupo Antonijaus Maleckio²⁴ augziliaru *ad nutum SS*. Antara, Baltarusijoje dirbęs kunigas Petras Auglys, po to, kai 1927 m. rudenį sovietų kalėjime atsidūrė Minsko apaštalinis administratorius vyskupas Boleslavas Sloskansas, buvo paskirtas jo įpėdiniu. Tokiu būdu trečio dešimtmečio pabaigoje beveik pusės SSRS teritorijoje buvusių bažnytinių administracinių vienetų vadovais formaliai ar realiai buvo lietuvių tautybės

²⁰ Apie jos organizavimo aplinkybes plačiau žr. Regina Laukaitytė, „The Interest of Lithuania's Church in the Apostolic Activity in Russia and among Russians“, in: *Bažnyčios istorijos studijos*, Vilnius, 2011, t. IV, p. 103–120.

²¹ Komisijos *Pro Russia* prezidento, kardinolo Luigi Sincero raštai nuncijui Riccardo Bartoloni, 1929-10-17, 1929-10-28, in: *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938)*, p. 278, 285.

²² Plačiau apie ją žr. Алексей Беглов, „Крестовой поход молитв“ и реакция на него в СССР“, in: *История: Россия и Ватикан*, Москва, 2018, t. 68, Nr. 4, (elektroninė publikacija).

²³ Riccardo Bartoloni pranešimai Šv. Sosto valstybės sekretoriatui, 1930-02-27, 1930-03-25, in: *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938)*, p. 306–309.

²⁴ 1926 m. Šv. Sostas pertvarkė Mogiliovo arkivyskupijos administravimą, suskirstydamas milžinišką jos teritoriją į Maskvos, Leningrado, Minsko, Charkovo ir Kazanės-Samaros-Simbirsko apaštalines administratūras. Tais pačiais metais Tiraspolio vyskupija buvo padalyta į Kaukazo, Volgos, Odesos, Gruzijos ir Armėnijos apaštalines administratūras. Be jų SSRS teritorijoje dar veikė Sibiro (Užbaikalės) apaštalinis vikariatas.

dvasininkai²⁵. Galima daryti prielaidą, kad taip buvo pasielgta atsižvelgiant į sąlyginai mažesnę sovietų represyvumą lietuvių tautybės katalikų kunigų atžvilgiu ir tikintis, kad jiems galbūt pavyks ilgiau išlikti laisvėje. Tokią išvadą Vatikano rytų politikos ekspertai galėjo padaryti studijuodami SSRS teritorijoje laisvėje buvusių katalikų kunigų sąrašus. 1928 m. Mogiliovo arkivyskupijoje iš 62 laisvėje likusių dvasininkų 20, arba trečdalis, buvo lietuvių tautybės²⁶, kai tuo tarpu 1921 m. lietuviai kunigai šioje diecezijoje sudarė tik apie 10 proc. viso dvasiškijos kontingento. 1930 m. Kameneco-Podolsko vyskupijoje iš 12 laisvėje likusių kunigų dauguma buvo lietuvių kilmės²⁷, kai tuo tarpu prieš dešimtmetį jų dalis buvo panaši kaip Mogiliovo arkivyskupijoje.

Tiesa, jau 1930 m. iš penkių lietuvių apaštalinų administratorių laisvėje liko tik du. Vis labiau nuo išorės pasaulio užsiveriančioje Sovietų Sąjungoje abu jie buvo itin svarbus Šv. Sostą pasiekiančios informacijos apie tikinčiųjų padėtį šaltinis. Kunigas Auglys informaciją apie situaciją Baltarusijoje teikė per Maskvoje rezidavusį ir diplomatinio paštu naudotis galėjusį vyskupą Pijų Neveu, o kunigo Juodoko laišakai popiežiškąją komisiją *Pro Russia* pasiekdavo per naujienu agentūros ELTA direktoriaus pareigas tuo metu ėjusį Edvardą Turauską (spėtina, kad tarpininkaujant ELTA atstovui Maskvoje). 1930–1931 m. Romą pasiekę keli kunigo Juodoko pranešimai apie Bažnyčios būklę tarp Volgos ir Uralo audiencijose buvo referuojami ir pačiam popiežiui. Pavyzdžiui, 1930 m. lapkričio 1 d. audiencijoje išklauses kunigo Juodoko pateiktas žinias, popiežius pritarė, kad per specialią paramos sąskaitą jam būtų pasiūsta 500 dolerių mišių stipendijų²⁸, o 1931 m. balandžio 11 d. audiencijoje su dar vieno laiško turiniu supažindintas popiežius davė nurodymą laiške minimus persekiojimų faktus perduoti spaudai²⁹. Nema-

²⁵ Dar 1926 m. Charkovo apaštalinium administratoriumi buvo paskirtas kunigas Vincencas Ilginas, Kazanės-Samaros-Simbirsko apaštalinium administratoriumi – kunigas Mykolas Juodokas, o Užbaikalės Sibiro apaštalinium vikaru – kunigas Julijonas Gronskis. Po 1926 m. pertvarkymų iš viso SSRS teritorijoje buvo sukurta 11 laikinų bažnytinės administracijos vienetų, lietuvių tautybės dvasininkai vadovavo 5-iems iš jų.

²⁶ *Elenchus cleri et ecclesiarum archidioeceseos Mohiloviensis in Russia in diem 1 januarii 1928, Varsaviae, 1928.*

²⁷ Jan Szczepaniak, „The Liquidation of the Roman Catholic Clergy of the Latin Rite in the USSR (1917–1938)“, in: *The Person and the Challenges: The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul*, Kraków, 2013, Nr. 2, p. 22.

²⁸ Išrašas iš audiencijos su priedu – kunigo Juodoko laišku (rankraštis rusų kalba, 1930-09-19), in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 48, l. 12–14, 17.

²⁹ Išrašas iš audiencijos su priedu – kunigo Juodoko laišku (rankraštis rusų kalba, 1931-02-22), in: *Ibid.*, l. 24rv, 29.

žai informacijos komisiją *Pro Russia* pasiekdavo ir per rytų apeigų vyskupo Pranciškaus Būčio slaptą korespondenciją su Leningrado katalikais. Tai, kad šis dvasininkas 1930 m. buvo paskirtas komisijos konsultantu, irgi galima laikyti didėjančio lietuvių vaidmens Šv. Sosto rytų politikoje atspindžiu.

Ne savo noru išgelbėti iš „komunistinio rojaus“: katalikų dvasininkų laisvinimo pastangos. Ketvirto dešimtmečio pradžioje SSRS įsibėgėję antireliginei kampanijai, represijos prieš visų tikybių dvasininkus ir tikinčiuosius įgijo masinį pobūdį. 1929–1933 m. SSRS buvo suimti ir nuteisti 142 katalikų kunigai³⁰, dauguma jų lenkų ir lietuvių tautybės. Lenkijos ir Lietuvos vyriausybės, žinoma, negalėjo numoti ranka į savo tėvynainių likimą, todėl pradėjo derybas dėl įkalintų dvasininkų išmainymo į suimtus vietinius komunistų veikėjus. Reikia pažymėti, kad Šv. Sosto ir paties popiežiaus požiūris į šias iniciatyvas buvo labai rezervuotas. 1933 m. birželį vyskupo d'Herbigny paklaustas, ar galima suteikti leidimus kunigams iš Rusijos išvykti į Lenkiją, Pijus XI neva atsakęs: „Žinant bolševikų pastangas jais atsikratyti, būtų gerai, kad kunigai pasiliktų kiek galima ilgiau, vis dėlto negalima įpareigoti tų, kurie jaučiasi truputį palaužti“³¹. Po savaitės komisijos *Pro Russia* pirmininkas šią Šv. Tėvo mintį perdavė nuncijui Varšuvoje vyskupui Francesco Marmagi. Palikdamas paties nuncijaus nuožiūrai kaip elgtis kiekvienu individualiu atveju, jis vis dėlto ragino neleisti, kad sprendimus šiais klausimais priimtų SSRS dirbantys diplomatiniai atstovai³².

Žinoma, kad apie tuzinas lietuvių tautybės kunigų, dirbusių Mogiliovo arkivyskupijoje, iš Sovietų Sąjungos į Lietuvą sugebėjo grįžti 1924–1929 m.³³ Pavyzdžiui, kunigas Petras Ulickas 1926 m. sugebėjo grįžti net iš Abakano, kur jis dirbo nuo XX a. pradžios. Teigiama, kad irgi buvo iškeistas į Lietuvoje kalėjusį komunistą³⁴. Panašiu laiku į Lietuvą taip pat grįžo Čitoje klebonavęs kunigas Julius Peleckis, Maskvoje dirbę kunigai Vincentas Švelnys ir Antanas Jocius (abu jie 1924–1925 m. buvo kalinami). Neturime žinių nei

³⁰ Roman Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939*, p. 79.

³¹ Vyskupo Michelio d'Herbigny audiencijos pas popiežių užrašai, 1933-06-10, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 74, l. 77.

³² Vyskupo Michelio d'Herbigny laiškas nuncijui Varšuvoje, 1933-06-17, in: *Ibid.*, l. 78.

³³ 1930 m. pradžioje Lietuvoje iš viso rezidavo 31 Mogiliovo arkivyskupijai priklausę kunigai; žr. *Elenchus cleri et ecclesiarum archidioeceseos Mohiloviensis in Russia in diem 1 januarii 1930*, Varsaviae, 1930.

³⁴ Apolonija Nistelienė, „Kunigas ar šventasis – žmogaus viršūnė?“, in: *XXI amžius*, Kaunas, 2009-12-24.

apie jų repatriacijos aplinkybes, nei apie dvasinės valdžios reakciją į tai, kad jie paliko savo dieceziją. 1932 m. pabaigoje į tėvynę su Lietuvos pasiuntinybės pagalba parvykusio ilgamečio Antušėvo (Baltarusija) parapijos klebono Kazimiero Musteikio atvejis liudija, kad tokių kunigų repatriantų bažnytinis statusas buvo tvarkomas per komisiją *Pro Russia*, kuriai nuo 1926 m. buvo pavaldi visa bažnytinė hierarchija SSRS teritorijoje. Kai Šv. Sosto reikalų patikėtinis Kaune prelatas Antonio Arata paprašė instrukcijų, kaip spręsti prieš tris mėnesius iš SSRS grįžusio kunigo Musteikio klausimą, vyskupas d'Herbigny, gavęs informaciją iš į Romą atvykusio vyskupo Sloskano apie jo pasitraukimo aplinkybes, atsakė, kad neprieštarauja jo darbui Kauno arkivyskupijoje³⁵.

Mažai žinome ir apie 1933 m. spalio 19 d. įvykusios garsiosios SSRS kalėjusių kunigų išmainymo į Lietuvos komunistus akcijos priešistorę. Žinome tik tiek, kad Lietuvos vyriausybės įgaliotas Jurgis Baltrušaitis su SSRS URLK dėl tokio apsikeitimo galimybės iš principo susitarė jau liepos mėnesį³⁶. Neaišku, kaip buvo sudarytas Lietuvos prašomų išduoti kalinių sąrašas, tačiau, atrodo, kad netiesiogiai jis buvo derinamas su Vatikanu. Taip daryta ne dėl to, kad Šv. Sostas, kaip tvirtina Švilpa, inicijavo apsikeitimo procesą, o tiesiog stokojant detalesnių duomenų apie kalinčius lietuvių tautybės dvasininkus. Išsamiausia informaciją apie represuotus dvasininkus tuo metu turėjo popiežiškoji komisija *Pro Russia*, į kurią suplaukdavo žinios įvairiais kanalais, daugiausia per Maskvos apaštalinį administratorių vyskupą Neveu³⁷. Iš vyskupo d'Herbigny korespondencijos galima spręsti, kad būtent vyskupas Neveu pasiūlė į keičiamųjų sąrašą įtraukti ir vyskupą Teofilijų Matulionį. Komisijos *Pro Russia* sudarytoje Matulionio dosjė yra išrašas iš vyskupo d'Herbigny 1933 m. liepos 18 d. pranešimo, kuriame, be kita ko, rašoma: „Iš Maskvos ateinančios žinios nėra pernelyg geros: mons. Matulionis bolševikų yra tiek nualintas, jog jis kone beveik prarado protą ir mons. Neveu siūlo, kad Lietuva turėtų prašyti jo repatriacijos (žinoma, nesakant, kad jis yra vyskupas). Mons. Neveu apie tai jau kalbėjęs su Lietuvos ministru“³⁸.

³⁵ Prelato Antonio Arata laiškas vyskupui Micheliui d'Herbigny, 1933-02-17 ir jo atsakymas, 1933-05-08, in: *AAV, Nunz. Lituania*, b. 63, l. 651–654.

³⁶ Jonas Švilpa, *op. cit.*, p. 38.

³⁷ Irina Osipova, „The Mission of Bishop Pius Neve in the Eyes of the Soviet State. Based on the Materials of the Investigation Cases and the Letters of Bishop Pius Neve. 1923–1936“, in: *История: Россия и Ватикан*, Москва, 2018, t. 68, Nr. 4, (elektroninė publikacija).

³⁸ *ASRS, AA.EE.SS., Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia*, b. 118, l. 76.

Popiežiškoji komisija ne tik dalyvavo sudarant išvykstančiųjų sąrašą, bet ir atidžiai prižiūrėjo patį apsikeitimo procesą. Gavusi žinių apie apsikeitimo procedūros vietą ir laiką, komisija prašė popiežiaus valstybės sekretoriatą šifruota telegrama paraginti prelatą Arata, kad jis pasirūpintų „išsiųsti prie sienos patikimą dvasininką, kuris pasitiktų juos kaip nuncijaus atstovas, perduotų šilčiausią Šv. Tėvo palaiminimą ir išpėtų juos dėl būtinybės laikytis ypatingo atsargumo bei išminties kalbant apie jų patirtis ir SSRS likusius brolius, kad būtų išvengta represijų prieš juos“³⁹.

Žiniasklaidos plačiai išgarsintas lietuvių dvasininkų išlaisvinimas iš kalėjimų, be abejonės, buvo nedidelis, tačiau gana reikšmingas Lietuvos vyriausybės komunikacinis laimėjimas, padėjęs sustiprinti jos autoritetą ir kiek išsklaidyti niūrias visuomenės nuotaikas, veikiamas Didžiosios depresijos padarinių ir beįsibėgėjančios politinės krizės Klaipėdos krašte. Kartu Kaune, matyt, tikėtasi pagerinti savo įvaizdį Šv. Sosto akyse, kurį smarkiai sugadino nuncijaus Bartoloni išvaymas ir stringančios derybos dėl kai kurių konkordato punktų interpretavimo. Lietuvos URM įvairiais kanalais stengėsi informuoti Vatikaną apie susitarimą, ypač pabrėždama didelę susitarimo kainą. Jau 1933 m. rugsėjo 6 d. URM Politikos departamento direktorius Stasys Lozoraitis pavedė reikalų patikėtiniui prie Šv. Sosto informuoti valstybės sekretorių kardinolą Pacelli apie pasiektą susitarimą akcentuodamas, kad kalinamiems kunigams „išgauti Lietuvos vyriausybei teko sutikti išduoti bolševikams žymiai didesnę skaičių jų žmonių, daugumoje pasižymėjusių komunistų, negu gauti mūsų iš Rusijos“⁴⁰. Po mėnesio informuodamas apie savo pokalbį su prelatu Arata, Lozoraitis jau atvirai dėstė, ko Lietuvos vyriausybė tikisi už savo pastangas išlaisvinant bolševikų įkalintus kunigus. Šv. Sosto reikalų atstovui Kaune jis aiškino, kad „derybos su rusais buvo labai sunkios ir teko nugalėti daugelį sovietų darytų kliūčių. Tam pasikeitimui įvykdyti mes nuėjome net taip toli, kad, norėdami išvaduoti mūsų kunigus, už 18 kunigų pasiūlėme net 24 labai svarbius komunistus. Aš tikiuosi, kad Šv. Sostas tinkamai įvertins šitas mūsų vyriausybės pastangas“⁴¹.

³⁹ Komisijos *Pro Russia* sekretoriaus Filippo Giobbe raštas Valstybės sekretoriaus pavaduotojui Alfredo Ottaviani, 1933-10-10, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 76, l. 385.

⁴⁰ Lietuvos URM raštas reikalų patikėtiniui Vatikane, 1933-09-06, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 673, ap. 1, b. 146, l. 1.

⁴¹ Lietuvos URM Politikos departamento direktoriaus pro memoria, 1933-10-05, in: *Ibid.*, l. 3.

Kauno politinių apskaičiavimų ir Vatikano pastoracinių planų disbalansas. Turimi archyviniai dokumentai leidžia manyti, kad Vatikano diplomacija gerai suprato Lietuvos vyriausybės lūkesčius, tačiau nebuvo linkusi skubėti juos tenkinti, stengdamasi nesuteikti jiems pagreičio. Prelatas Arata, kuris, viena vertus, savo akimis regėjo viešų emocijų pliūpsnį laikinojoje sostinėje, lydėjusį kalinių iš bolševikinės Rusijos sutikimą, kita vertus, jau daugiau nei metus bandė savo kantrybę beviltiškose derybose su tuo pačiu Lozoraičiu, 1934 m. pradžioje iškėlė iniciatyvą pakviesti žymiausią sovietų kalinį – vysk. Matulionį į Romą. Savo pasiūlymą jis motyvavo taip:

Mons. Matulionis dievagojasi nieko neprašęs ir nieko neieškąs, tačiau tikrai labai džiaugtusi gavęs kvietimą kelias savaites paviešėti Romoje po to, kai jau kelis mėnesius praleido tėvynėje ir po truputį atgauna jėgas. Šventojo Sosto kvietimas – tvirtina Mons. Arata – būtų su dideliu pasitenkinimu priimtas tiek Lietuvos vyriausybės, tiek visuomenės, kuri iškilmingai sutiko vysk. Matulionį, paleistą iš kalėjimo SSRS.⁴²

Idėjai buvo operatyviai pritarta ir vyskupas Matulionis drauge su iš Rusijos ką tik grįžusiu kunigu Gronskiu Kaune sėdo į traukinį, kuriuo per Berlyną ir Florenciją kovo 23 d. vėlyvą vakarą pasiekė Romą. Pažymėtina, kad čia juos pasitiko ne vien Lietuvos atstovas prie Šv. Sosto ir popiežiškosios komisijos sekretorius, bet ir vienas iš asmeninių popiežiaus sekretorių monsinjoras Carlo Confalonieri. Jau kitą dieną abu dvasininkai buvo priimti privačioje popiežiaus audiencijoje, o po audiencijos daryta jų nuotrauka išspausdinta Vatikano dienraščio *L'Osservatore Romano* pirmajame puslapyje⁴³. Išskirtinį Šv. Sosto dėmesį svečiams liudijo ir tai, kad dvi savaites trukusios viešnagės metu buvo pasirūpinta jų apgyvendinimu Russicume, Šv. Sosto lėšomis vyskupui Matulioniui buvo pasiūti nauji vyskupo rūbai.

Atrodo, kad nemenką įspūdį Vatikane padarė ir svečių liudijimai apie dramatišką Bažnyčios situaciją Rusijoje bei jų herojiškas pasiryžimas likti su persekiojamais tikinčiaisiais. Komisijos *Pro Russia* archyviniam fonde yra išlikęs 1934 m. sausio 29 d. datuotas vyskupo Matulionio rankraštinis pranešimas (žr. priedą), kuriame jis, be kita ko, tvirtino, kad kai 1933 m. rugpjūtį buvo atvežtas į Maskvą, į GPU darbuotojų klausimą, ar jis nori vykti į Lietuvą, ar visam laikui pasilikti Rusijoje, jis atsakęs, kad išvykti

⁴² Bažnyčios Nepaprastųjų reikalų kongregacijos sekretoriaus prelato Domenico Tardini audiencijos pas popiežių paruoštukė, 1934-02-03, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 118, l. 85.

⁴³ Saulius Kubilius, „L'Osservatore Romano“ apie sovietinių kankinių – vyskupo Teofiliaus ir kunigo Gronskio vizitą Vatikane“, in: *Bernardinai.lt*, 2018- 03-10.

nenori⁴⁴. Toks apaštališkas nusiteikimas visiškai atitiko popiežiaus pageidavimą, kad galintys dirbti dvasininkai neskubėtų apleisti Sovietų Sąjungos. Dar prieš vyskupo Matulionio atvykimą į Romą iš jo laiško vyskupui Sloskansui buvo patirta, kad Lietuvos vyriausybė tęsia derybas dėl kitų katalikų dvasininkų išlaisvinimo (tarp jų vyskupo Maleckio, egzarcho Leonido Fiodorovo ir kt.). Reaguojant į šią informaciją, prelatui Aratai buvo išsiųstas prelato Tardini pasirašytas komisijos *Pro Russia* raštas su prašymu šias žinias patikrinti, kartu pažymint, kad Šv. Sostas nenori, jog tiek rytų, tiek lotynų apeigų dvasininkai paliktų Rusiją, išskyrus tuos atvejus, kai jie negali vykdyti dvasininko darbo dėl ligos arba patys primygtinai prašosi išvykti⁴⁵.

Atsakydamas į šį parėdymą prelatas Arata patvirtino, kad derybos tikrai vyksta, tačiau bandė nuraminti komisijos pirmininką, jog siekiama repatrijuoti tik tuos dvasininkus, kurie tikrai negali ir negalės toliau vykdyti sielovadinės veiklos Rusijoje. Vis dėlto įdomiausia yra minimo rašto pabaiga:

Jūs puikiai suprantate, kad Nunciatūra negali daryti nei tiesioginių, nei netiesioginių žygių, kad šią vyriausybę paveiktų atsakyti eventualiai jau vykstančių derybų tiek dėl to, kad sovietai greitai apie tai sužinotų (Lietuva su Rusija palaiko puikius politinius santykius) ir šį reikalą išnaudotų savo tikslams; tiek dėl to, kad vietos viešoji opinija, žinanti baisias daugelio katalikų tikėjimo liudytojų Rusijoje kančias, tokio pobūdžio žygius interpretuotų nepalankiai.⁴⁶

Susitikimai su iš SSRS kalėjų išlaisvintais dvasininkais popiežiaus poziciją šiuo klausimu tik dar labiau sustiprino. 1934 m. balandžio 9 d. vykusioje audiencijoje, kur svarstytas Rusijos klausimas, buvo užfiksuota tokia Pijaus XI nuomonė:

Šventasis Tėvas mano būtina pažymėti: 1) kad bendrai kaliniai dvasininkai Rusijoje dėl savo pasišventimo mieliau pasilikti Rusijoje – taip čia pareiškė vyskupai Sloskan ir Matulionis drauge su mons. Gronskiu; 2) kad reikia neskubėti stengtis vaduoti katalikų dvasininkus iš Rusijos, nes nebeliktų jokių galimybių ten dirbti sielų gerovei. Šventojo Tėvo požiūriu būtų naudinga, kad Mons. Matulionis arba Gronskis visa tai pasakytų Lietuvos vyriausybės nariams.⁴⁷

⁴⁴ Vyskupo Teofiliaus Matulionio pranešimas komisijos *Pro Russia* pirmininkui, 1934-01-29, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 118, l. 87.

⁴⁵ Komisijos *Pro Russia* raštas prelatui Antonio Arata, 1934-02-17, in: *ASRS, AA.EE.SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 77, l. 12rv.

⁴⁶ Prelato Antonio Arata atsakymas į komisijos *Pro Russia* raštą, 1934-03-10, in: *Ibid.*, l. 17.

⁴⁷ Išrašas iš audiencijos pas popiežiumi, 1934-04-09, in: *Ibid.*, l. 22.

Po poros dienų rašytame laiške Šv. Sosto reikalų patikėtiniui Kaune prelatas Tardini šias popiežiaus mintis perdavė, laiško pabaigoje pridurdamas Šv. Sosto troškimą, kad įkalinti dvasininkai būtų ne tik išlaisvinti, bet ir atgautą galimybę vykdyti savo tarnystę, todėl „jei tenykštei Vyriausybei, – atsižvelgiant į gerus politinius santykius su Rusija, apie kuriuos nurodote, – pavyktų pasiekti, panašiai kaip jau pavyko Jungtinių Valstijų Vyriausybei, kad lietuvių dvasininkams būtų suteikta jų tėvynainių Rusijoje religinio aprūpinimo laisvė, tai, be abejonės, būtų didelis nuopelnas civilizacijai, Tėvynei ir Katalikų Bažnyčiai“⁴⁸.

Matyt, vyskupo Matulionio intervencijos nebeprireikė, nes dar prieš jam sugrįžtant į Lietuvą, Romą iš Kauno nunciatūros pasiekė raportas, informuojantis, kad Lietuvos vyriausybė davė nurodymą savo pasiuntiniui Maskvoje sustabdyti akciją dėl įkalintų dvasininkų išlaisvinimo ir kad vyriausybė „taip pat ir ateityje, pasirengusi atsižvelgti į Aukščiausiojo Pontifiko garbingiausiąją valią“⁴⁹. Minėtame rašte taip pat informuojama, kad vyriausybė toliau domėsis tik dviejų lietuvių tautybės dvasininkų, likusių SSRS teritorijoje, likimu, bet jokių būdu nerodys jokio susidomėjimo kitų tautybių dvasininkais. Neaišku, kas Lietuvos valdžią paskatino sustabdyti derybas su sovietais, tačiau galima daryti prielaidą, kad rezervuotas Vatikano požiūris į tokias pastangas buvo viena iš intereso praradimo priežasčių, o prelado Tardini kvietimas sekti JAV pavyzdžiu Lietuvai buvo per sunki užduotis, turint galvoje tai, kad jos svoris sovietų užsienio politikos lauke buvo nepalyginamai mažesnis⁵⁰.

Tam tikra kompensacija Lietuvos pusei galima vadinti vyskupui Matulionii ir kunigui Gronskiui parodytą Vatikano dėmesį, kuris neliko nepastebėtas Kaune. Balandžio viduryje į laikinąją sostinę sugrįžęs vyskupas, kaip ir prieš pusmetį, buvo sutiktas kaip herojus. Pasak, Šv. Sosto reikalų patikėtinio prelado Arata, „svetingumas, kuris jam buvo pademonstruotas Romoje Šventojo Tėvo malone, čia padarė kuo palankiausia išpūdį tiek oficialiems sluoksniams, tiek katalikams, taip pat ir dėl tautinio pasididžiavimo, kuris, nors ne visada vertas pagyru, tam tikrais atvejais vis dėlto yra paaiškinamas“⁵¹.

⁴⁸ Prelato Domenico Tardini raštas prelatui Antonio Arata, 1934-04-11, in: *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938)*, p. 473.

⁴⁹ Prelato Antonio Arata raportas komisijai *Pro Russia*, 1934-04-06, in: *ASRS, AA.EE. SS.*, Pio XI, Pontificia Commissione Pro Russia, b. 77, l. 20–21.

⁵⁰ Nuolaida JAV buvo padaryta siekiant diplomatinių santykių užmezgimo 1933 m.

⁵¹ Prelato Antonio Arata raportas komisijai *Pro Russia*, 1934-04-19, in: *Ibid.*, b. 118, l. 107.

1934–1935 m. į Lietuvą iš SSRS kalėjimų sugrįžo du paskutiniai lietuvių dvasininkai – jau minėtas kunigas Juodokas ir Gomelio dekanas kunigas Konstantinas Andrekus. Jiems pasitraukus, Sovietų Sąjungoje beliko trys lietuvių tautybės dvasininkai – kunigas Auglys Minsko, kunigas Mečislovas Šiaudinis Briansko ir kunigas Pranciškus Budrys Ufos kalėjimuose. Visi trys 1937–1938 m. tapo stalininio Didžiojo teroro aukomis. Panašiu tragišku puslapiu baigėsi ir du dešimtmečius trukusi kitų tautybių katalikų dvasininkų veikimo bolševikinėje Rusijoje istorija. Vyskupo d’Herbigny 1926 m. sukurta ekstraordinarinė bažnytinė administracija iš esmės nustojo veikti jau 1935 m., kai iš SSRS buvo priversti išvykti paskutiniai apaštaliniai administratoriai: Maskvos – vyskupas Neveu, Leningrado – vyskupas Maurice’as Amoudru OP, Kazanės-Samaros-Simbirsko – kunigas Juodokas.

Apibendrinimas. Rusijos imperijos platybėse išsibarstę lietuvių kilmės, kaip ir kitų tautybių katalikų dvasininkai po bolševikų perversmo atsidūrė prieštaringų interesų įtampos lauke. Didesnė jų dalis net ir po pilietinio karo, kai ant imperijos griuvėsių įsitvirtino sovietų režimas, pakludami bažnytinei drausmei ir saistomi ilgamečių ryšių su aptarnautomis bendruomenėmis, apsisprendė tęsti savo ganytojišką tarnystę itin sudėtingomis sąlygomis. Kai kuriais atvejais – tai ypač pasakytina apie rytinę SSRS dalį, ten dirbę lietuvių dvasininkai buvo svarbiausias Šv. Sosto komisiją *Pro Russia* pasiekiančių žinių apie sielovados sąlygas šaltinis. Nors ir su skaudama širdimi priimdamas informaciją apie tikinčiųjų ir kunigų kančias, Šv. Sostas nuosekliai laikėsi pozicijos, kad fiziškai ir morališkai nepalūžę dvasininkai kiek įmanoma ilgiau išsilaikytų šalyje, kuri siekė visais įmanomais būdais jais atsikratyti.

Vatikano diplomatija jau nuo XX a. trečio dešimtmečio vidurio buvo praradusi viltį artimiausiu metu gražiuoju susitarti su sovietų vyriausybe dėl katalikų sielovados sąlygų. Todėl skeptiškai buvo žiūrima ir į poperversminės Lietuvos vyriausybės iniciatyvas tarpininkauti atnaujinant nutrūkusį dialogą. Aiškiai buvo matomas ne vien iniciatyvos bergždumas, bet ir jos politinė potekstė. Be to, turėta įtarimų, kad tikrieji jos sumanytojai sėdi ne Kaune, o Maskvoje. Kita vertus, Šv. Sosto rytų politikos ekspertai, matydami sąlyginai mažesnę sovietų priešišumą lietuvių tautybės katalikų kunigų atžvilgiu ir tikėdamiesi, kad jiems pavyks ilgiau išlikti laisvėje, trečio dešimtmečio pabaigoje stengėsi jiems suteikti daugiau atsakomybės už sielovados koordinavimą SSRS regionuose.

Tai buvo viena priežasčių, lėmusių rezervuotą Vatikano požiūrį į Lietu-

vos vyriausybės pastangas 1933–1934 m. repatrijuoti sovietų įkalintus lietuvių tautybės dvasininkus. Mainais už išduodamus kunigus išlaisvindami Lietuvoje įkalintus komunistinio pogrindžio lyderius sovietai greitai suprato, kad ir lietuvių dvasininkus galima paversti vertingu mainų objektu, o tas tik padidino jų įkalinimo tikimybę. Suvokdamas tai, taip pat reaguodamas į Lietuvos vyriausybės neslepiamą norą iš kunigų išlaisvinimo akcijos užsidirbti politinių karmos taškų, Šv. Sostas ragino lietuvius siekti ne kunigų išdavimo, o jų išlaisvinimo, kad jie galėtų toliau aptarnauti SSRS gyvenančių lietuvių katalikų bendruomenes. Kita vertus, Šv. Sostas nevengė simboliškai pagerbti iš SSRS kalėjimų išlaisvintų apaštalinų administratorių (vyskupų Teofiliaus Matulionio ir Boleslavo Sloskanso, kunigo Julijono Gronskio), juo labiau kad pastarieji aiškiai patvirtino išvykę iš jiems pavestų bažnytinės administracijos vienetų ne savo noru.

Priedas

TEOFILIUS MATULIONIS, TITULINIS MATREGOS
 VYSKUPAS, LENINGRADO ADMINISTRATORIAUS
 AUGZILIARAS – JO EKSCLENCIJAI KOMISIJOS
 „PRO RUSSIA“ PIRMININKUI

Kaunas, 1934 m. sausio 29 d.

Prakilniausias Pone!

Prieš pranešdamas apie paskutinius savo gyvenimo įvykius, visų pirma, naudodamasis šia proga, nužemintai maldauju, kad Jūsų Ekscelencija teiktųsi mano sūniško prisirišimo paliudijimą ir giliausios tarnystės jausmus sudėti prie Šventojo Tėvo kojų.

1929 m. lapkričio 29 d. Leningrade buvau sulaikytas ir įkalintas GPU emisarų. Kalėjime daug kartų buvau tardomas; tardymo metu man buvo siūloma išsižadėti Kristaus, prisiimti šnipo pareigas ir apie visus valdžios smerktinus konfratūrų kunigų ir tikinčiųjų poelgius ištikimai pranešinėti tai pačiai valdžiai.

Tardytojai, įsitikinę savo nedorų mėginimų bergždumu, nesant visiškai jokio nusikaltimo, vis dėlto teisme paliudijo apie mane, kad aš esu politinis bolševizmo šnipas, kad pranešinėju jų priešams apie tai, kas laikytina paslapyje, ir kad esu nusiteikęs prieš bolševikų revoliuciją. Bolševikinis teismas, pasirėmęs šiais melagingais liudijimais, mane paskelbė kaltu pagal baudžiamojo kodekso 58 paragrafo 6, 10, 11 ir 12 dalis. Remiantis šiuo įstatymu, buvau nuteistas 10 metų kalėjimo Solovkų salose, o visas mano turtas buvo konfiskuotas.

1930 m. spalio 2 d. buvau išvežtas iš Leningrado į Solovkus. Ten kaip darbininkas buvau paskirtas įvairiems darbams miške, žemės ūkyje ir kalėjimo pastate.

1932 m. liepos 6 d. aš drauge su 7 kunigais buvau perkeltas iš Solovkų kalėjimo į Leningradą, kur visi vėl buvome tardomi. Šį kartą mums iškeltas naujas kaltinimas, o būtent kad aš klausiau kalinių katalikų išpažinčių ir vieną ortodoksų kunigą priėmiau į Katalikų Bažnyčios glėbį. Dėl šių nusikaltimų buvau nubaustas vienerių metų izoliavimu vargiai iškenčiamame kalėjime, vadinamame bausminiame izoliatoriuje.

1933 m. birželio 26 d. jau buvau išvežtas į tą baisų kalėjimą. Ten buvau paskirtas dirbti sunkų miško darbą.

Po 6 savaičių buvau perkeltas į Maskvą. Ten man pranešta, kad esu įtrauktas į skaičių tų kalinių, kurie perduodami Lietuvos Respublikai, iškeičiant į kalinius, Lietuvoje sulaikytus dėl bolševizmo.

Buvau paklaustas GPU agentų, ar norėčiau išvykti į Lietuvą, ar verčiau noriu likti Rusijoje; tuo atveju, jei norėčiau išvykti už Rusijos ribų, esą būtina šį mano troškimą išreikšti ir raštu, ir žodžiu. Į šį pasiūlymą atsakiau, kad iš Rusijos išvykti nenoriu. Vis dėlto 1933 m. spalio 18 d., priskaičiuotas prie iškeičiamų kalinių, buvau perduotas Lietuvos Respublikai.

Dievo Apvaizdai patvarkius, dėl tikinčiųjų maldų, Lietuvos Respublikos Vyriausybės žmogiškumo ir iš tiesų tėviško rūpinimosi nelaimingais savo piliečiais, esančiais Rusijos kalėjimuose, atgavau laisvę drauge su 11 kunigų ir 4 pasauliečiais. Kaune džiaugiuosi ypatingu ir širdingu Metropolitinės Seminarijos svetingumu.

Būdamas visuomet pasirengęs viskam, šiuo raštu artimiausią savo gyvenimo dalį su visišku pasitikėjimu sudedu į Jūsų Ekscelencijos rankas.

+ Teofilius Matulionis

Iš lotynų kalbos vertė Liudas Jovaiša